

שאל ליברמן — הוראתו בעל־פה ובכתב

סגולות רבות היו להגר"ש ליברמן ז"ל כחוקר הספרות התלמודית ומפרשה, סגולות המקנות לו עמדה נשגבה וזכות מיוחדת, לא רק לגבי דורו אלא אף לגבי דורות רבים שהיו לפניו. אין בכוחי לתאר ולמצות את הסגולות הרבות האלה; בנושא הזה עסקו החכמים הערב, ובוודאי יעסקו בו עוד זמן רב. ברם, בתכונותיו ובסגולות אישיותו של הגר"ש ליברמן כמורה ומחנך מרגיש אני חובה לנסות ולומר משהו, אם־כזי אף נושא זה רחב מאוד, ואיני יכול למסור אלא קורטוב מתיאור סגונו כמורה־הוראה בחסד, הוראה שבכתב והוראה שבעל־פה. מי שהכיר את הגר"ש ליברמן מתוך כתביו בלבד, יעמוד בעצמו על תכונה שורשית זו, שהיה מורה מומחה לרבים. תכונה זו קשורה למושג של ההיקף המלא והשלמות הפרשנית שראה בלימוד דברי חז"ל. ואף אם הפסיקו הדורות לשנות תמיד כל שישה סדרים, ואמרו בארבעה לא מצינא בשיתא מצינא, הקפיד הוא בעצמו שלא להשאיר פרט קטן בכל דברי חכמים שלא הגה בו, והיה שונה שישה סדרים בכל דבריהם, פשוטו כמשמעו. והיה רגיל לשנות משנה סדר טהרות בעל־פה, בשעה שלא היו ספרים לפניו. ומכאן, כשבא לכתוב, לא הצטמצם בכתיבת מאמרים וחיבורים שיכילו את חידושי הרבים, אלא פרש את רשתו על תורת חז"ל כולה, מברכות ועד עוקצין, הלכה ואגדה, בכל מקום שהם. מטעם זה ועל־פי תפיסה זו בא להקדיש עיקר מפעליו לתוספתא כפשוטה, כדי שיהיו דברי תורה עשירים במקומם, והמעין ימצא לנגד עיניו לימודה של ההלכה כולה, דבר דבור על אפניו.

נטייה זו מתגלית כבר בהקדמתו לספר 'הירושלמי כפשוטו', שיצא בשנת תרצ"ה. כשראה שפירושו לירושלמי מתרחב וכולל דיון מפורט והערכות בדברי מחברים שונים, כתב בזה הלשון: 'דברים אילו נעשו כמעט שלא מדעת, ולמרות רצוני, כי הרי רצוני הטבעי של מחבר הוא לפרסם את חידושי הוא ולא חידושי אחרים'. ולהלן שם: 'ומכיון שהמחבר כבר מטפל ועוסק בסוגיא, הרי זה לטובת הקורא ולתועלתו לתת לו גם דברים שנראים פשוטים למחבר'.

הרי אותו כוח שפועל נגד רצונו הטבעי של המחבר הוא דרישתו הקפדנית של המורה: הקורא חייב לא רק לעיין וליהנות מדברי המחבר, אלא בעיקר ללמוד ולהקיף דברי התלמוד. תפיסה זו עמדה להגר"ש ליברמן בתכנון היקפו המלא וסגונו המפורט של הפירוש לתוספתא. אין ספק, שהיה חושך מעצמו הרבה עמל ויגיעה אילו עסק רק בחידושי המבריקים, שדחפו ועלו לפעמים מאליהם, אלא כמי שהיה שונה במשנת חכמים מתחילתה ועד סופה, כן רצה לחנך את הקורא, ולהנות אותו בשלימות זו.

בספרו הראשון על התוספתא, 'תוספת ראשונים', שנכתב על התוספתא כולה, ברורה מגמה זו ביותר בסדרים קדשים וטהרות. וכותב הוא בהקדמה לקדשים: 'לסדר זה לא נדפס עדיין שום פירוש מקיף' (ומזכיר הוא שם את ה'חסדי דוד', ומציין: 'אבל לא זכינו עד עכשיו לאורו'). ואומר: 'ולא ראיתי אף ספר אחד ממקורות התנאים והאמוראים, כ"כ עזוב ומוזנח, כמו התוספתא סדר טהרות. ולפיכך שמעתי לעצת ידידי וחבירי ועמדתי בפירושי על כל פרט ופרט'.

ולמים, כשנתגלה ספר 'חסדי דוד' לסדר טהרות, ביאר הגר"ש ליברמן כמה וכמה סתומות, בגירסא ובפירושא, בהערותיו עליו. וכן הקדים לספר דברי פתיחה, וכך אומר הוא שם על המחבר ר' דוד פרו: 'לא תורה בלבד אנו למדים ממנו, אלא גם מדות שהתורה נקנית בהן. רבינו לא נשא פנים לאיש, ולא חפש בתורה אלא את האמת בלבד'. ואומר שם: 'לא הניח הרב דבר קטן וגדול שלא דן בו לעומקו ולרחבו, בפשטות ובסברא ישרה, לאור התורה כולה'.

מברכותיו של אדם ניכר הוא. אילו הן המידות שהנחו את מורנו בחיבורו הגדול, 'תוספתא כפשוטה'. ולא עשה כן אלא מתוך

שעסק בהוראה, ומסגרת הוראתו היא תורת חז"ל כולה, דיבור אחר דיבור, כסדרה וכפשוטה.

עד יומו האחרון עסק בספר זה. בחייו יצאו לאור שלושה סדרים בשלימות על אלפי עמודיהם. גם השלים רבינו בכתב־יד את ספרו לשלוש הבבות של מסכת נזיקין כולה. את פנים התוספתא כולה הגיה אף בדפוס, וכן הגיה את ה'תוספתא כפשוטה' בדפוס עד לתוך פרק ו' במסכת בבא מציעא.

את חידושיו־הברקותיו של על־אתר בשאר ספרות חז"ל כתב בספריהם של אחרים. וגם זו הוראה היא. רבים היו המחברים שפנו אליו, והוא עיטר ספריהם ומאמריהם בהערותיו. ויש להזכיר במיוחד את אלה שעל ויקרא רבה ואלה שעל פסיקתא דרב כהנא. ונזכיר כאן אחד העניינים ששייך לשני הספרים האלה, ושייך לימי ספירת העומר, בהם קיימנו עכשיו שלושים ימי האבל על רבינו ז"ל. המדרש אומר: 'תני ר' חיה שבע שבתות תמימות תהיינה, אימתי הן תמימות בזמן שאין ישוע ושכניה ביניהם.' כאן העיר מה קשה בפירוש הראשונים, חידש יישוב בדבריהם לשיטתם, והוסיף פירוש אחר מעצמו, בלשון 'לולא דברי רבותינו הראשונים היה נראה לי לפרש'.

עד כאן דיברנו על תורה שבכתב. תורה שבעל־פה מן הדברים שאין להם שיעור, ובה היה הגר"ש ליברמן כמעין המתגבר, וכל מילא דלא מחוורא מסמך ליה מן אתרין סגין.

הגעתי לשבת בשיעוריו לפני עשרים וחמש שנים. באותה שעה כבר השלים הוא כמעט עשרים שנות הוראה בבית המדרש לרבנים באמריקה. ישבתי בשיעוריו שש שנים רצופות, שהוא היה מלמד מחזור של שש מסכתות: ואלו הן: כתובות, גיטין, נדרים, בבא מציעא, סנהדרין, עבודה זרה.

אין ספק, שהיתה אימתו מוטלת על הציבור. על התלמידים היה להכין את הגמרא ולקרוא בשיעור. כשהיה המורה מוכן להזמין תלמיד לקרוא ולהסביר, היה נוצר מין רגע של שקט מוחלט. ולא היה תלמיד שלא היה כובש עיניו בספר באותה שעה, וממתין כך. ואם היה תלמיד שלא היה כובש עיניו בספר אלא שהיה מרים אותן, הרי ברור שהוא הכין שיעורו, וכבר אין צורך שיקרא.

גם כאן היה העקרון: לימוד על הסדר, דף על דף. אלא שבכל

שנה הקדיש פרופ' ליברמן את השיעורים הראשונים להקדמה לענייני המסכת. כאן באה במרוכז ראיית עולמם של חז"ל מכל המקורות, בין של ישראל ובין של העמים, בריאליה, בלשון, בסדרי החברה של העולם העתיק, ובעיקר — בעומק פשוטה של ההלכה.

למסכת עבודה זרה: חז"ל מסרו ביושר ובדייקנות פרטי עבודה זרה שבין העמים, כפי שמתאשר מספרותם־הם. ואין זה דבר פשוט כשמדובר במיעוט מרודה. ואילו ההיפך הוא הנכון בפולמוס של היוונים נגד היהודים, שהם עיוותו וסילפו, מבלי לשקף ידיעה של ממש בנוהג הדתי של עם ישראל. וידעו חז"ל, שכבר בימיהם שכך מעט יצר עבודה זרה בין העמים. ולכן אמרו: 'גמירי דעבודה זרה דאברהם אבינו' [כלומר, מסכת עבודה זרה שלמד] ארבע מאה פירקי הויין, ואנן חמשה תנן ולא ידעינן מאי קאמרינן. בפרק איזהו נשך עסק בבעיות השקעת הון בעולם העתיק, ולגבי איסור ריבית — בהערמות מותרות והערמות אסורות. למסכת נדרים: בעיות אמת ושקר בדיבור העממי בעולם העתיק, וסודות לשון נדרים. והכול מתובל בתוספת רמזים ודקויות. וכל כמה שיכול היה התלמיד להשיג מן הדברים, היה מוצא בהם עוד.

ההוראה לא היתה מצומצמת לבין כותלי בית המדרש, וגדול שימושה של תורה מלימודה. ומדובר בדברי חכמה ודברי מוסר יחדיו, ורבות שנה לנו פרקנו במסכת דרך ארץ. והעיקר אתה רואה מה יסוד יש לאותו ידע ששמעת ברבים, ואם ראית שם נופו ופרחיו, כאן ראית גזעו ושרשיו. ובחלוף השנים אדם מבין, שאינו יכול להתקרב לידיעות האלה כפי שהיה מצפה תחילה, אלא כל מה ששומע ומשיג יותר, מכיר, שהדברים גדולים ועמוקים פי כמה ממה שחשב קודם־לכן. ועצם התהליך הזה לא הואט במרוצת השנים, אלא גבר. וזה חינוך מאין כמוהו.

תלמידיו ומקורביו הוזמנו תכופות לבית רבם. שם ראית אותה עמקות ואותה חריפות מתוך נחת, בדעה מעורבת עם הבריות, מתוך אהבה ומתוך שמחה. ובאין כאן מסגרת מצמצמת של המסכת הנלמדת, ראית את כל התורה כולה מנצנצת בהערות, פירושים, חידושים, במעשי החכמים והחוקרים, וקורות הדורות שראה, באמנות נפלאה ובפיתוח נהדר.

הגר"ש ליברמן אהב את הבריות, וידע למשוך אותם בדברים, לבדח אותם ולהלהיב את רוחם בדברי תורה ופולפולם. לעת זקנתו לא פסקו כוחות אלה ממנו אלא אף התחזקו.

חכמים, חוקרים, ידידים ותלמידים באו לשאול ולשוחח, והשיב רבינו לכל אדם לרוחו. גם לילדים. לפני שלוש שנים, כשהיה בן שמונים ושתים שנה, ישב ושוחח עם ילד בר-מצווה. האם שני העולמות האלה יכולים להיפגש? יכולים. בוא אומר לך מה עשו ילדים בני שלוש-עשרה. אבל תדע לך שקרה הדבר לפני שבעים שנה. ושמע הילד על סדרי הלימודים בישיבות ליטא דאז, וההרפתקאות דווקא.

גם חג העצמאות שלפני שנה אזכור. כי אמר, מצווה להשתתף בסעודה של התלמידים הצעירים בבית המדרש. וישב והשתתף. ונהנה מאהבת ארץ-ישראל שבשירים. ביתר זיוק, ביופי של אהבת ארץ-ישראל שבשירים הללו.

ומה שאני מספר כאן אינו אפילו מקצתם של דברים, ואפילו לא תחילתם. אבל סיפרתי את הדברים, כי המידות האלה עמדו לו להגר"ש ליברמן בהוראתו, כפי שנתאר בקצרה.

כשהגיע לגבורות ניתוספו לו כוח וגבורה. אדם מגיע לגיל שמונים, נעשית התקשורת עם הציבור קשה יותר. אצלו להיפך. כבר בדבריו בחגיגת הגיעו לגבורות שמעת סגנון שריתק את הציבור, לשמוע משנת חכמים בהדרה וביופייה. ובאותן שנים אחר-כך, כשהיה עסוק במלוא תנופת מחקריו בתוספתא, בירושלמי ובמאמרים רבים, נשא הרצאות בציבור כמה וכמה פעמים בסגנון זה, במקומות רבים, רובן בעברית, ומקצתן אף באנגלית.

חלק מהן אף ראו אור, ויש להתעכב ולראות מקצת הדברים. וכי הציבור הרחב מתעניין בעבודת יום-הכיפורים שבבית-המקדש? ומה איכפת להם אם עשו כבש לשעיר המשתלח מפני הבבלים שהיו מתלשים בשערו. איכפת ואיכפת. הרי השכיל לתמצת להם קשרו למשנת חז"ל והתלהבותו בה. וגם מה שנתחדש על-ידי תמצת בתוך הרצאת הדברים, ולא הרגישו בכך מתוך ריתוקם לנושא.

וכך אמר בפתיחת דבריו (על נושא שכבר כתבו בו כמה מחברים):

לפיכך נתתי את דעתי שלא להשיג בדברי המלומדים, ולהתהלך ולסייר בעצמי, בדרכים וברחובות בארץ, במבואות ובסטמטאות סורא, פומבדיתא ונהרדעא שבבבל, להסתכל ולהאזין לקול הרחוב. וכן נדדתי ממקום למקום, לאורכן של מאות שנים.

ושומע הציבור תיאורים של רבי אסי ורב כהנא ורבי זעירא, ומה קרה להם כשעלו מבבל לארץ-ישראל, עם מה שניתן לדייק ממקורות אחרים בריאליה של המסופר, ותכונותיהם של אותם חכמים. ואף ערכים ויחסים של אז וכוחם היום.

והדברים כמחזה שמתרחש לעיני הציבור. כשהוא מספר על מעשה רבי זעירא והקצב, אומר: 'לא ראיתי את הקצב. את רבי זעירא ראיתי', ומתאר אותו.

וכן עשה בדברי אגדה שבראש מסכת עבודה זרה. וכן עשה לגבי התלמוד הירושלמי עצמו, קורותיו, גורלו, סגולותיו, מהותו. והוסיף אף נימה אישית, שאמר שהשם ירושלמי אינו כל כך מדויק כמו השם תלמודה של ארץ-ישראל. אבל הצדיק את השם הזה לגבי עצמו. ואמר משל על מחבר רומי ידוע, שקרא ספרו לילות אתיקה, כי שם חיבר ספרו, בלילות. ואמר הגר"ש ליברמן: בשבילי תלמודה של ארץ-ישראל הוא תלמודה של ירושלים, ואף לילות ירושלים, כי שם התחלתי ללמד לפני חמישים שנה, בירושלים, בלילות.

היה מורה לרבים מתוך המידות שאמרנו. שהיתה דעתו מעורבת עם הבריות, וידע למשוך אותם בדברי יופי והדר, בהיות נפשו קשורה בנפשם. ועוד, שלא פסקו דברי חז"ל בכללותם משפתו, ודיברו הם מתוך גרונו בחיות מיוחדת.

כפי שלא פסק גירסא מפומיה, כך לא פסקה הוראה מפיו, כל ימי חייו. השומעים רצו ללמוד. אבל יותר ממה שהם רצו ללמוד, רצה הוא ללמד. הוא צירף רצון למעשה, ואנחנו זכינו, ויהי רצון, שכשם שכתבנו יקימו לעד הוראתו הגדולה שבכתב, כן תקום ותיזכר אף זו הגדולה שבעל-פה. ווי דמובדין ולא משכחין.